

Oktawian Kuc

Dialog Kościoła Katolickiego z europejskimi instytucjami wspólnotowymi

I. Podstawy dialogu i jego uwarunkowania

Dialog i motto *united in diversity*¹ jest podstawą stosunków między państwami-członkami Unii Europejskiej, jak również między nimi i jej ponadnarodowymi organami. Ponieważ te dwie wartości zdają się sprawdzać w relacjach wewnętrznych, zaczynają się przekładać również na zewnętrzne stosunki z podmiotami niewspólnotowymi. Szczególnie interesujące i godne zbadania są relacje instytucji wspólnotowych i Kościoła katolickiego. Oczywiście wydaje się stwierdzenie, że takie związki przynoszą korzyść obu stronom.

Zgodnie ze statystykami, około jedna trzecia mieszkańców Europy to katolicy². Co więcej, wiele placówek oświatowych i naukowych – począwszy od przedszkoli, a skończywszy na uniwersytetach – jest nadzorowanych przez podmioty powiązane ze strukturami katolickimi. Społeczna nauka Magisterium Kościoła jest nie tylko wyznacznikiem systemu wartości jednostek, ale stanowi fundament ideologii wielu europejskich partii rządzących, w tym również Europejskiej Partii Ludowej, która stanowi największą siłę polityczną w Parlamencie Europejskim. Taki zakres oddziaływania Kościoła katolickiego na społeczeństwo Starego Kontynentu musi budzić respekt instytucji wspólnotowych, które zabiegają o poparcie i rozpowszechnianie idei integracji i pokojowej koegzystencji narodów, jak również kształtowanie świadomości europejskiej. Kościół wydaje się świetnym nośnikiem, choćby dlatego, że był i jest bezpośrednio i pośrednio zaangażo-

wany w tworzenie Wspólnoty Europejskiej. Czynnikiem bezpośrednim jest szczególnie widoczny w nauczaniu papieży, począwszy od Piusa XII, przez Jana XXIII, Pawła VI, aż do Jana Pawła II. Pierwszym aktem obecności Stolicy Apostolskiej w procesach integracyjnych w Europie było wysłanie specjalnego przedstawiciela Piusa XII na Kongres Europejski, który w Hadze w 1948 roku powołał Radę Europy. Pośredni wymiar tej aktywności podkreśla fakt, iż, po pierwsze, "ojcowie założyciele" Unii wywodzili się z partii chadeckich i byli katolikami, jak Robert Schuman, Alcide de Gasperi i Konrad Adenauer, lub określali się jako otwarci na chrześcijaństwo socjaliści, wśród nich Jean Monnet. Uważali oni, że nowa Europa, odbudowana po latach straszliwej wojny, musi opierać się na pojednaniu i powszechnych wartościach, powstałych z połączenia niemieckiego federalizmu chrześcijańskiego, francuskiego personalizmu i włoskiego katolicyzmu społecznego³. Te procesy etyczne miały iść w parze i stanowić część mechanizmów integracji gospodarczej, społecznej i politycznej. Po drugie, wielu członków korpusu urzędniczego, przy ciągłym wzroście wpływów biurokracji na działanie samych Wspólnot, deklaruje się jako wyznawcy katolicyzmu.

Ale Kościół katolicki ma jeszcze więcej do zaoferowania Unii Europejskiej. Jak stwierdził Jacques Delors, nikt nie zakocha się w jednolitym rynku. W podobnym tonie wypowiadał się Robert Schuman, mówiąc: "Europa nie może i nie powinna pozostać jedynie przedsięwzięciem ekonomicznym i technicznym. Potrzebuje duszy, świadomości swej historycznej wagi,

¹ *Zjednoczeni w różnorodności*. Za: art. I-8 Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy.

² Za: http://en.wikipedia.org/wiki/Roman_Catholicism_in_Europe/

³ A. Koprowski SJ, *Jedność Europy, chrześcijańskie korzenie*, w: *Integracja europejska. Implikacje dla Polski*, red. J. Czaputowicz, Kraków 1999, s. 441.

swych obecnych i przyszłych obowiązków, woli politycznej w służbie wspólnych, humanistycznych ideałów”⁴. I właśnie dzisiaj wielu politologów i socjologów zwraca uwagę na fakt, iż Unia musi nieść ze sobą również pewne moralne i ideologiczne przesłanie, musi stanowić system wartości wspólny mieszkańcom Starego Kontynentu, gdyż jako organizacja czysto gospodarcza i polityczna może być skazana na powolny rozkład. W roli promotora i depozytariusza tych wartości wielu uczonych widzi Kościoły i związki wyznaniowe, w tym również Kościół katolicki. Zwłaszcza od kryzysu po Traktacie z Maastricht nastąpiła intensyfikacja kontaktów z podmiotami wyznaniowymi, by u nich szukać przywrócenia aksjologicznego i moralnego wymiaru integrującego się kontynentu.

Wspomnieć tutaj należy, że niektóre środowiska europejskie wyrażają potrzebę większej legitymizacji polityki wspólnotowej, a co za tym idzie, wzrostu demokratycznego charakteru podejmowania decyzji przez jej organy. Łączy się to nierozzerwalnie z pełnym otwarciem na społeczeństwo obywatelskie, w tym również różnego rodzaju organizacje pozarządowe działające w rozmaitych dziedzinach aktywności ludzkiej. Tendencje te obejmują również dialog z Kościołami i związka-

mi wyznaniowymi, które odpowiedzialne są za duchowy i religijny wymiar życia człowieka.

Dialog z instytucjami wspólnotowymi jest również ważny dla Stolicy Apostolskiej. Wprawdzie Państwo Watykańskie nie jest formalnie w strukturach wspólnotowych, to jednak jest z nimi stale zespolone. Ta symbioza wynika przede wszystkim z geograficznego położenia samego Watykanu, jego powiązań z Republiką Włoską wskazanych w traktacie laterańskim z 1929 roku, europejskich korzeni Kościoła katolickiego i jednocześnie z faktu, że Watykan chętnie korzysta z przywilejów wspólnotowych, jak choćby z możliwości wybijania własnych monet Euro. Te liczne powiązania wymuszają na Stolicy Apostolskiej monitorowanie procesów zachodzących w instytucjach wspólnotowych i interwencje lub negocjacje w kwestiach spornych.

Wskazane przeze mnie powyżej przyczyny kontaktów Wspólnoty Europejskiej i Kościoła katolickiego oczywiście nie wyczerpują tematu podstaw tego dialogu. Są tylko przesłanką do wskazania różnego rodzaju instytucji i płaszczyzn porozumienia między tymi dwoma podmiotami, jak i omówienia jego przejawów w prawie wspólnotowym, co postaram się uczynić w dalszej części mojej pracy.

Płaszczyzna prawnomiędzynarodowa	Hierarchia centralna (Stolica Apostolska)	Nuncjatura Apostolska Przedstawiciel Zakonu Maltańskiego
Płaszczyzna niesformalizowana	Hierarchia lokalna (episkopaty)	COMECE
	Inicjatywy świeckie	OCIPE
		ESPACES
		Caritas Europe
		International Cooperation for Development and Solidarity
		Katolicki Komitet Migracji Wewnętrznoeuropejskich
		Pax Christi Europa
Międzynarodowe Chrześcijańskie Stowarzyszenie Przedsiębiorców		

Tabela 1. Struktura dialogu z instytucjami wspólnotowymi ze strony Kościoła katolickiego

⁴ Cyt. za: A. Zwolan, *Unia Europejska – wyzwanie dla współczesnych chrześcijan*, w: *Europa 2001. Zaproszeni do odpowiedzialności*, <http://www.seminarium.plock.opoka.org.pl/>, stan na 4 maja 2007.

II. Instytucje dialogu

Analizując strukturę i podstawy dialogu toczącego się między Kościołem katolickim a Wspólnotami Europejskimi musimy zdać sobie sprawę, że odbywa się on na dwóch niezależnych płaszczyznach. Pierwsza z nich opiera się na normach prawa międzynarodowego, gdyż poprzez Stolicę Apostolską Kościół katolicki jako jedyny podmiot wyznaniowy posiada *ius legationis* i tym samym może wysyłać swych przedstawicieli dyplomatycznych do państw i organizacji międzynarodowych. Tym samym kontakty z instytucjami wspólnotowymi prowadzone są na poziomie hierarchii centralnej Kościoła. W tym kontekście nadmienić należy również inny podmiot prawa międzynarodowego, który jest osadzony w strukturach Kościoła katolickiego, a mianowicie Suwerenny Zakon Kawalerów Maltańskich.

Druga płaszczyzna dialogu przyjmuje kształt nieformalnych kontaktów i mimo że nie jest osadzona w ramach norm prawnych, to *de facto* odgrywa bardzo ważną rolę. Aktywność podmiotów wyznaniowych, skupionych wokół swych biur i przedstawicielstw przy Unii Europejskiej, przypomina lobbying organizacji pozarządowych. Główne zadania tych *church-linked offices* sprowadzają się do monitorowania działalności instytucji unijnych, prowadzenia nieformalnej współpracy, promowania dialogu między religią i polityką oraz informowania zainteresowanych podmiotów o kierunkach i tendencjach prac poszczególnych organów wspólnotowych i Unii jako całości. Analizując tę drugą płaszczyznę, stwierdzimy, że ta współpraca ma dwa wymiary. Po pierwsze odbywa się ona na linii Unia Europejska – przedstawicielstwo kościelnej hierarchii lokalnej (przedstawiciele episkopatów krajów członkowskich). W drugim wymiarze dominują inicjatywy katolickiego laikatu bądź wspólne przedsięwzięcia świecko-duchowne, ale przeprowadzane niezależnie od hierarchii lokalnej. Przyjrzyjmy się więc teraz poszczególnym przejawom dialogu Kościoła katolickiego i Wspólnot Europejskich.

II.1. Nuncjatura Apostolska przy Wspólnotach Europejskich

Pozycja personifikacji prawnej Kościoła katolickiego, tj. Stolicy Apostolskiej, jest ugruntowana i tak praktyka, jak i dogmatyka prawna przyznaje jej podmiotowość prawnomiędzynarodową. Wynika ona z suwerenności duchowej, która "jako nieodłączny atrybut natury Kościoła, zgodny z jego tradycją i wymaganiami jego misji w świecie" została potwierdzona przez art. II Traktatu Laterańskiego z 1929 roku. Co więcej, podmiotowość ta została pośrednio uznana przez sygnatariuszy Konwencji Wiedeńskiej o stosunkach dyplomatycznych z 1961 roku, gdzie w artykule 14, wśród trzech klas przedstawicieli dyplomatycznych, wymienia się również specyficzne stanowiska dyplomacji watykańskiej oraz w artykule 16 przyznaje się przywilej precedencji przedstawicielowi Stolicy Apostolskiej. Wielu dogmatyków prawa wskazuje na zasadę kontynuacji, powołując się na pełnię atrybutów Państwa Kościelnego, a następnie w latach 1871-1929 na sytuację, gdzie utrzymywało one stosunki dyplomatyczne z 33 krajami.

Trzeba jednak zwrócić uwagę na fakt, że Stolica Apostolska nie jest państwem, a tym samym jest pełnoprawnym pierwotnym podmiotem *ius gentium* o charakterze *sui generis*⁵. Praktyka stosunków międzynarodowych nie pozostawia żadnych wątpliwości. Watykan utrzymuje obecnie stosunki z 172 krajami, dodatkowo specjalne kontakty z Rosją i Organizacją Wyzwolenia Palestyny. Działa w 33 międzynarodowych międzyrządowych organizacjach oraz 10 ciałach międzynarodowych o zasięgu regionalnym, jako członek, obserwator, nieoficjalny obserwator, delegat lub gość honorowy⁶. Wobec 7 z tych instytucji dyplomacja watykańska reprezentuje Państwo-Miasto Watykańskie.

Godna zauważenia jest zmiana podejścia Stolicy Apostolskiej do organizacji międzynarodowych. Jej włączenie się w aktywność dyplomacji multilateralnej, ze zrozumiałych względów, nastąpiło dopiero po zawarciu Traktatów Laterańskich z Włochami, co ostatecznie

⁵ Więcej na temat statusu prawnomiędzynarodowego Stolicy Apostolskiej i Państwa Watykańskiego czyt. w: J. Czaja, *Prawnomiędzynarodowy Status Watykanu*, Warszawa 1983.

⁶ Za: <http://www.vatican.va/>, stan na 1 lutego 2001.

unormowało i ustabilizowało relacje z tym państwem. Rozwój stosunków wielostronnych w czasie międzywojnia nie został specjalnie zauważony przez kierownictwo Kościoła. W tym okresie Państwo Watykańskie, a nie Stolica Apostolska, było obecne tylko w dwóch organizacjach międzynarodowych: UPU i ITU⁷, co miało raczej charakter funkcjonalny a nie polityczny. Prawdziwy zwrot nastąpił za pontyfikatu Jana XXIII. Dostrzegł on olbrzymie znaczenie organizacji międzynarodowych dla dialogu między państwami. Potwierdził to w encyklice *Pacem in terris* z 1963 roku, gdzie umieścił bezpośrednie odwołanie do funkcjonowania ONZ i, chwając jej znaczenie, nie omieszkał również poddać krytyce: „choć przywódcy poszczególnych państw odbywają coraz liczniejsze spotkania i rozwijają badania, mające na celu znalezienie bardziej właściwych środków prawnych [do zapewnienia bezpieczeństwa i pokoju – przyp. aut.], nie osiągają tego w sposób zadowalający”⁸. Analizując tę uwagę, musimy pamiętać, że encyklika powstała w czasie najtrudniejszego kryzysu zimnej wojny, gdy cały świat lękał się konfliktu atomowego. Stąd wielka troska Jana XXIII, by istniały mechanizmy ogólnoświatowe powstrzymujące wojny i promujące pokój.

Olbrzymi krok został poczyniony również na Soborze Watykańskim II. Jego wielki dorobek w sferze społecznej został zebrany w Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* z 1965 roku. Powstała ona w duchu *aggiornamento*, pewnego otwarcia na świat współczesny, i dlatego rozpoznawała pluralizm ustrojów społeczno-politycznych i gospodarczych, religii i ideologii. Spowodowało to otwarcie na dialog z instytucjami świata polityki i gospodarki, doprowadziło do nurtu ekumenicznego i szukania cech wspólnych między różnymi systemami etyczno-religijnymi. Konstytucja *Gaudium et spes* szczególnie określała sferę kontaktów ze wspólnotami politycznymi: „Wspólnoty polityczne i Kościół są w swych dziedzinach od siebie niezależne i autonomiczne. [...] Tym skuteczniej będą wykonywać służbę dla dobra

wszystkich, im lepiej będą rozwijać między sobą zdrową współpracę uwzględniającą także okoliczności miejsca i czasu – czytamy dalej – Kościół winien mieć jednak zawsze i wszędzie prawdziwą swobodę w głoszeniu wiary [...], a także w wydawaniu oceny moralnej nawet w kwestiach dotyczących spraw politycznych, kiedy domagają się tego podstawowe prawa osoby lub zbawienie dusz”⁹.

Konsekwencją przemian wewnętrznych w Kościele, przeprowadzonych w imię potrzeby lepszego dialogu ze światem i człowiekiem współczesnym, było otwarcie się na nową rzeczywistość sfery społeczno-politycznej, a tym samym na współpracę multilateralną. Doprowadziło to do redefinicji celów dyplomacji watykańskiej. Miała ona teraz za zadanie konkretnie angażować się w utrzymanie pokoju na świecie, a tym samym otwierać się na potrzeby nie tylko krajów zachodnich i w większości chrześcijańskich, ale również rozwijających się, zarówno ateistycznych, laickich, totalitarnych, jak i krajów z dominującą rolą religii niechrześcijańskich, by działać na rzecz ludzkości. Następnie, dyplomacja papieska winna chronić interesy Kościoła oraz powstrzymać procesy sprzyjające kryzysom i prowadzące do izolacji międzynarodowej. Przykładem tej aktywności jest między innymi wprowadzenie w 1965 roku dodatkowej kategorii przedstawicieli pierwszej klasy – pronuncjusza – by nie poruszać drażliwej w niektórych krajach kwestii precedencji nuncjuszy apostolskich. Wypadkową tych dwóch celów jest, jak podaje J. Czaja, prowadzenie polityki powszechnej obecności w świecie. By dialogować z państwami, które nie podzielają systemu wartości Stolicy Apostolskiej, musiała się ona otworzyć na dyplomację wielostronną i uczestnictwo w organizacjach i konferencjach międzynarodowych. Symbolem tej aktywności było włączenie się Watykanu w kształtowanie pokoju i bezpieczeństwa w ramach KBWE. Uczestnictwo Stolicy Apostolskiej ma też wydzźwięk moralny, przykładem czego jest przystąpienie do Układu o Nierozprzestrzenianiu Broni Jądrowej (NPT) z 1968 roku.

⁷ Powszechna Unia Poczтовая i Międzynarodowa Unia Telekomunikacyjna.

⁸ Jan XXIII, *Pacem in terris*, pkt. 134.

⁹ *Gaudium et spes. Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, 7 grudnia 1965., pkt. 76.

Obecność Stolicy Apostolskiej (Państwa Watykańskiego) w organizacjach międzynarodowych cechuje się również wzajemnością. Przejawem tego może być choćby obecność reprezentantów siedmiu tych instytucji na uroczystościach inauguracyjnych wspomniany już Sobór Watykański II, tj. FAO, UNESCO, OECD, EWG, EURATOMU i Rady Europejskiej WWiS¹⁰.

W nurcie tego otwarcia na świat współczesny, kontynuowanego przez Pawła VI i Jana Pawła II, doszło do zainteresowania Watykanu sprawami integracji kontynentu europejskiego, gdyż widziano w tych zabiegach politycznych podobieństwo dążeń samego Kościoła do osiągnięcia jedności i uniwersalizmu w sferze duchowej. W wyniku tego zbliżenia zostały nawiązane stosunki dyplomatyczne ze Wspólnotami Europejskimi¹¹ przez akredytowanie przy nich stałego obserwatora w randze nuncjusza. Funkcję tę objął arcybiskup I. Cardinale, który 24 listopada 1970 r. złożył listy uwierzytelniające na ręce przewodniczącego Rady Ministrów, Waltera Scheela, a 26 listopada – przewodniczącego Komisji Europejskiej, Franco M. Malfattiego¹². Do roku 1999 nuncjusz apostolski przy dworze belgijskim był jednocześnie akredytowany przy Wspólnotach Europejskich. Od tego roku w Brukseli działają dwie niezależne nuncjatury. Obecnie funkcję szefa placówki dyplomatycznej Stolicy Apostolskiej pełni arcybiskup André Pierre L. Dupuy (od 2005 roku). Nuncjusz pełni również rolę dziekana korpusu dyplomatycznego akredytowanego przy Wspólnotach.

Jan Czaja zwraca uwagę, że tak wysoka ranga placówki Stolicy Apostolskiej przy organizacji międzynarodowej jest wyjątkiem¹³. Nuncjusze apostolscy są przedstawicielami pierwszej klasy przedstawicieli dyplomatycznych i mają rangę ambasadora nadzwyczajnego

i pełnomocnego. Fakt ten poświadcza poparcie i zaangażowanie Watykanu w tendencje integracyjne w wymiarze politycznym, gospodarczym i społecznym, jakich sceną jest współczesna Europa.

Próbując dokonać typologii stosunków Stolicy Apostolskiej ze Wspólnotami Europejskimi należy wziąć pod uwagę, po pierwsze, formy obecności Watykanu w organizacjach międzynarodowych, a następnie dokonać rozróżnień pod kątem reprezentacji państw przy instytucjach wspólnotowych. A. Klafkowski proponuje następującą klasyfikację aktywności Stolicy Apostolskiej przy ciałach międzyrządowych: a) stałe członkostwo, b) poprzez obserwatora, c) poprzez stałe misje dyplomatyczne, oraz d) w charakterze wolnej współpracy¹⁴. Biorąc pod uwagę tę typologię, należy wskazać, że nuncjatura przy Wspólnotach Europejskich ma charakter stałej misji dyplomatycznej. Następnie M. Rynkowski wyróżnia 4 rodzaje reprezentacji podmiotów międzynarodowych przy Wspólnotach Europejskich: a) "stałe przedstawicielstwa" państw członkowskich, b) ambasady państw trzecich, c) "przedstawicielstwa" państw stowarzyszonych, terytoriów i krajów zamorskich¹⁵ oraz umów z Jaunde, Lomé i Cotonou, d) "stałe poselstwa" państw stowarzyszonych¹⁶. Zgodnie z tą klasyfikacją, placówka Stolicy Apostolskiej, jako podmiotu *sui generis*, ma charakter ambasady państwa trzeciego.

Określając charakter misji dyplomacji watykańskiej przy Wspólnotach Europejskich, posłużę się wypowiedzią Giovanniego Chelego, stałego obserwatora Stolicy Apostolskiej przy ONZ:

Nasza obecność jest stała i aktywna, aczkolwiek dyskretna. Stała – ponieważ

¹⁰ Za: J. Czaja, *Watykan a organizacje międzynarodowe*, "Życie i Myśl", nr 2/1980, s. 124.

¹¹ Chciałbym zwrócić tutaj szczególną uwagę na fakt, że nuncjusze są akredytowani przy Wspólnotach Europejskich (WE i EURATOM), a nie Unii Europejskiej. Wynika to z tego, że Unia Europejska nie ma podmiotowości prawnomiędzynarodowej, a tym samym nie może wykonywać czynnego i biernego prawa legacji. Wspólnoty Europejskie, będące podstawą instytucjonalną i kompetencyjną UE, taką podmiotowość mają, a od traktatu fuzyjnego z 1967 roku posiadają wspólne organy. Więcej na temat podmiotowości prawnomiędzynarodowej UE i WE czyt. w: *Prawo instytucjonalne Unii Europejskiej*, pod red. M. Kenig-Witkowska, Warszawa 2006. s. 29-40.

¹² M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004, s. 139.

¹³ J. Czaja, dz. cyt., s. 124.

¹⁴ A. Klafkowski, *Stolica Apostolska a ONZ*, "Prawo Kanoniczne", nr 1-2/1977, s. 96-97.

¹⁵ W rozumieniu art. 182 Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską.

¹⁶ M. Rynkowski, dz. cyt., s. 138-139.

staramy się uczestniczyć we wszystkich pracach licznych instytucji ONZ. Aktywna – ponieważ nie ograniczamy naszej roli do uważnego obserwowania, ale korzystamy ze wszystkich możliwych okazji do nawiązania kontaktów osobistych oraz do podkreślenia naszego stanowiska. Staramy się zawsze ukazywać nasz pogląd na doktrynę społeczną i moralną Kościoła w takich sprawach, jak obrona praw ludzkich, rozbrojenie, rozwój nowego ładu ekonomicznego itp. Dyskretna – ponieważ nie szukamy korzyści materialnych i nie należymy do żadnej z grup nacisku ekonomicznego czy politycznego¹⁷.

Mimo iż uwaga ta odnosi się do aktywności dyplomacji watykańskiej w pracach organów ONZ, równie dobrze oddaje jej charakter w wymiarze kooperacji europejskiej.

Po krótkim omówieniu specyfiki, skoncentrujemy się teraz na celach, które stoją przed nuncjaturą apostolską przy Wspólnotach Europejskich. Przede wszystkim winna ona rozwijać i zabiegać o dobre stosunki z organami Wspólnot Europejskich oraz monitorować stan Kościoła na terenie podległym ich jurysdykcji. Ponadto, zapewnia ona dogodny przepływ informacji między Stolicą Apostolską a instytucjami unijnymi i kontrolowanie procesu decyzyjnego. Nuncjusz kontaktuje się z wysokimi przedstawicielami organów wspólnotowych, jak również ma prawo uczestnictwa w posiedzeniach Parlamentu Europejskiego¹⁸. Najwyżsi przedstawiciele Kościoła katolickiego, w osobie papieża, kardynała sekretarza stanu i innych dostojników Kurii Rzymskiej, są zapraszani i składają wizyty w siedzibie Parlamentu Europejskiego, Komisji i Rady.

II.2. Reprezentacja Suwerennego Zakonu Kawalerów Maltańskich

Drugim, obok Stolicy Apostolskiej, pierwotnym podmiotem prawnomiędzynarodowym o charakterze *sui generis* jest Suwerenny Zakon

Kawalerów Maltańskich¹⁹. Zakon ten powstał około 1060 roku i nabył podmiotowość ówczesnego *ius gentium* w połowie XII wieku. Przez prawie pięćset lat posiadał on swoje własne państwo na Rodos, a od roku 1530 na Malcie. Mimo iż obecnie swą główną siedzibę ma w Rzymie przy Via Condotti, to nadal zachowuje istotne cechy organizmu państwowego. Instytucje i władze zakonu traktowane są przez rząd włoski jako należące do obcego państwa. Jego nieruchomości mają charakter eksterytorialny, a zakon wydaje własne paszporty, dokumenty tożsamości, odznaczenia, bije własną monetę (1 skud = 12 talarów = 240 granów), drukuje własne znaczki oraz posiada odrębną rejestrację samochodową. Co więcej, posiada własną ustawę zasadniczą zwaną "Kartą Konstytucyjną", odrębny system prawa, autonomiczne władze oraz ustrój władz lokalnych pogrupowanych w przeorstwa i stowarzyszenia narodowe.

Suwerenny Zakon Kawalerów Maltańskich posiada dwoisty charakter. Z jednej strony, jest on suwerennym podmiotem. Z drugiej, mając charakter religijny, jest zależny od Stolicy Apostolskiej. Co więcej, Wielki Mistrz, posiadający tytuł Jego Najjeminentniejszej Wysokości Księcia i Wielkiego Mistrza, po wyborze musi być zatwierdzony przez papieża oraz posiada tytuły i honory kardynalskie. To osadzenie w strukturach Kościoła katolickiego nie narusza jednak jego podmiotowości, o czym świadczą dwustronne kontakty dyplomatyczne ze Stolicą Apostolską.

Wiele czynników przemawia za uznaniem podmiotowości prawnomiędzynarodowej Zakonu Maltańskiego. Po pierwsze, jest on obecny w międzynarodowym obrocie prawnym i wykonuje prawo legacji. Zgodnie z *Annual Report 2005*, Kawalerowie Maltańscy utrzymywali stosunki dyplomatyczne z 94 krajami na wszystkich kontynentach. W przypadku 6 państw stosunki te były oficjalne, aczkolwiek nieosadzone w normach prawa międzynarodowego. Co więcej, Zakon posiadał stałe misje przedstawicielskie przy Organizacji

¹⁷ Cyt. za: J. Czaja, *Formy i przejawy obecności Stolicy Apostolskiej w procesie integracji europejskiej*, w: *Stolica Apostolska wobec integracji europejskiej*, AON, Warszawa 2000, s. 130-131.

¹⁸ M. Rynkowski, dz. cyt., s.141.

¹⁹ Oficjalna nazwa w języku angielskim brzmi: Sovereign Military Hospitaller Order of St. John of Jerusalem, of Rhodes and of Malta.

Narodów Zjednoczonych w Nowym Jorku, Genewie i Wiedniu, a ponadto przy 7 agencjach wyspecjalizowanych ONZ oraz 10 innych organizacjach międzynarodowych. Wielki Mistrz i Wielki Kanclerz przyjmują i składają oficjalne wizyty zgodnie z honorami należnymi głowom państw i rządów. Ponadto, korzysta on efektywnie z *ius contrahendi*, a zawierane przez niego umowy dotyczą głównie stosunków dyplomatycznych i działalności humanitarnej²⁰. Po drugie, J. Sozański zwraca uwagę, że Zakon posiada suwerenną władzę najwyższą, własny system prawny, substytut terytorium oraz podległych Kawalerów i Damy. Dodatkowo, w wypadku Zakonu Maltańskiego można zastosować zasadę kontynuacji podmiotowości międzynarodowej, wywodzącej się jeszcze z okresu, gdy posiadał on własne państwo.

Aktywność międzynarodowa Zakonu Kawalerów Maltańskich odnosi się również do Wspólnot Europejskich. Posiada on reprezentację przy Komisji Europejskiej, a stanowisko to piastuje od 1999 roku baron Phillippe de Schoutheete de Tervarent. Współpraca z Unią Europejską sprowadza się głównie do dziedzin pomocy humanitarnej i zagadnień rozwoju. Ambasador Zakonu bierze udział w corocznych konferencjach organizowanych przez ECHO²¹ oraz różnych grupach roboczych i seminariach inicjowanych przez platformę współpracy organizacji pozarządowych przy UE, zwaną VOICE²². Dodatkowo przedstawiciel Zakonu Maltańskiego wspiera też starania dyplomacji watykańskiej, co było widoczne przy okazji propozycji umieszczenia odwołania do chrześcijańskich korzeni Europy w preambule Traktatu Konstytucyjnego. Uczestniczy on również w spotkaniach organizowanych przez Biuro Europejskich Doradców Politycznych przy Komisji Europejskiej²³.

Mimo umiarkowanego międzynarodowego znaczenia, o żywotności stosunków między Wspólnotą Europejską a Suwerennym Zakonem Kawalerów Maltańskich świadczyć może wizyta Wielkiego Mistrza, brata Andrew Bertie, w Brukseli w dniach od 29 stycznia do 1 lutego 2007 roku. Doszło wtedy do spotkania z przewodniczącym Komisji Europejskiej, José Manuelem Barroso, przewodniczącym Parlamentu Europejskiego, Hansem-Gertem Pötteringiem, komisarzem odpowiedzialnym za kwestie młodzieży i kultury w związku z programem *European Year of Intercultural Dialogue 2008*, Janem Figelem, oraz dyrektorem generalnym ECHO, Antonio Cavaco.

II.3. Konferencja Episkopatów Wspólnoty Europejskiej

Stosunek Wspólnot Europejskich do Stolicy Apostolskiej i papieża, jako jej najwyższego reprezentanta i suwerena Państwa Watykańskiego, kształtuje się – co było już wspomniane – na płaszczyźnie prawa międzynarodowego. Inaczej mówiąc, jest to wzajemny stosunek dwóch równorzędnych podmiotów o statusie określonym przez *ius gentium*. Stwierdzić trzeba jednocześnie, że podejście UE do Kościoła katolickiego jest jednak inaczej usystematyzowane i UE odnosi się do niego analogicznie jak do innych podmiotów wyznaniowych.

Strukturą osadzoną w realiach Kościoła katolickiego a jednocześnie najbardziej zbliżoną strukturą członkowską do charakteru Unii jest Komisja Episkopatów Wspólnoty Europejskiej, znana również pod akronimem COMECE²⁴. Instytucja ta nie ma podmiotowości prawnomiędzynarodowej, a tym samym nie utrzymuje formalnych stosunków z organami wspólnotowymi. Jednak jej istnienie uznawane jest *de facto* i jej działalność ma charakter zarówno informacyjny, jak i lobbyngowy. Mimo

²⁰ Działalność humanitarna stanowi podstawę współczesnej aktywności Zakonu. Prowadzi on ponad 420 własnych ośrodków pomocy medycznej i charytatywnej, centrów kształcenia zawodowego, leprozoriów i hospicjów. Dodatkowo, kieruje misjami specjalnymi w różnych punktach zapalnych świata. I właśnie w dziedzinie pomocy humanitarnej, choćby w latach 1950-1966, przedstawiciele Zakonu zawarli umowy z 14 państwami.

²¹ European Community Humanitarian Office.

²² Voluntary Organisations in Cooperation in Emergencies.

²³ Zob.: II.5.

²⁴ Commissio Episcopatum Communitatis Europensis (łac.) lub Commission des Épisopats de la Communauté Européenne (fr.).

że brak jest oficjalnej hierarchii organizacji katolickich, których głównym przedmiotem zainteresowania jest integracja europejska i które posiadają siedziby w Brukseli, to niewątpliwie COMECE²⁵ odgrywa wśród nich największą rolę.

W dobie *aggiornamento* zapoczątkowanego przez Sobór Watykański II pojawiła się potrzeba utworzenia biura kościelnego przy Wspólnotach Europejskich. W 1976 roku, z polecenia Nuncjatury Apostolskiej, powstała więc Europejska Pastoralna Służba Informacyjna²⁶. Jednak z powodu potrzeby powołania organizmu łącznikowego między episkopatami krajów europejskich a Wspólnotami Europejskimi oraz w związku z doświadczeniem pierwszych bezpośrednich wyborów do Parlamentu Europejskiego, gdy działalność służby informacyjnej okazała się niedostateczna, z pozwoleniem Stolicy Apostolskiej utworzono 3 marca 1980 roku COMECE.

Komisja składa się z 1 biskupa delegowanego na 3 lata przez konferencje biskupów krajów należących do Unii Europejskiej, z uwzględnieniem ich różnic w strukturach organizacyjnych. Obecnie składa się ona z delegatów episkopatów: Anglii i Walii, Austrii, Belgii, Czech, Grecji, Francji, Hiszpanii, Holandii, Irlandii, Litwy, Luksemburga, Malty, Niemiec, Polski, Portugalii, Słowacji, Słowenii, Szkocji i Włoch²⁷. Dodatkowo status członka stowarzyszonego ma konferencja biskupów Szwajcarii.

Głównym organem Komisji Episkopatów Wspólnoty Europejskiej jest zgromadzenie plenarne, które zbiera się dwa razy do roku. Wybiera ono przewodniczącego Komisji, który określany jest jako *moderator et promotor*²⁸. Funkcję tę pełni obecnie biskup Rotterdamu, ks. Adrianus van Luyn S.D.B. (wybrany w marcu

2006 roku). Komitet wykonawczy realizuje postanowienia zgromadzenia i składa się z przewodniczącego, dwóch wiceprzewodniczących²⁹ oraz sekretarza generalnego. To właśnie on odgrywa kluczową rolę w COMECE. Wybierany jest, przy akceptacji Stolicy Apostolskiej, przez Komisję na trzy lata. Do jego głównych zadań należy reprezentowanie Komisji Episkopatów Wspólnoty Europejskiej, nawiązywanie i podtrzymywanie kontaktów z instytucjami wspólnotowymi, przygotowywanie oświadczeń dla Komisji i komitetu wykonawczego, monitorowanie procesów wewnątrz Unii Europejskiej, zapewnianie administracyjno-logistycznego wsparcia poprzez przygotowywanie posiedzeń i sporządzanie z nich protokołów, jak również rocznego sprawozdania z aktywności COMECE. Funkcję tę od 1993 roku sprawuje ks. prałat Noël Treanor z Irlandii. Sekretariat składa się z grona ekspertów z episkopatów krajowych i kompetentnych organizacji katolickich, którzy działają w 7 grupach roboczych, zwanych również platformami lub grupami refleksji. Zajmują się one następującymi zagadnieniami: kwestie prawne, sprawy socjalne, społeczeństwo informacyjne i polityka medialna, islam w Europie, kwestie migracyjne, bioetyka oraz wspólna polityka zagraniczna i bezpieczeństwa. Tworzone są też platformy *ad hoc*. Do udziału w ich pracach często zapraszani są deputowani PE, urzędnicy europejscy, dziennikarze, przedstawiciele innych podmiotów wyznaniowych a nawet przedstawiciele NATO.

W celu wzmocnienia i pogłębienia dialogu między Komisją Europejską a Kościołami, sekretariaty COMECE i KEK³⁰ wystąpiły w 1999 r. z ekumeniczną propozycją, która miałyby nadać mu charakter strukturalny.

²⁵ Inne funkcje sprawuje Rada Konferencji Biskupów Europejskich, która powstała w 1971 roku i zrzesza przedstawicieli episkopatów z terenu całego kontynentu, a nie tylko państw członkowskich UE. Stwierdzić więc można, że stanowi ona partnera Rady Europy.

²⁶ Tłumaczenie własne: The European Catholic Pastoral Information Service.

²⁷ M. Rynkowski, dz. cyt., s. 141-142, uwzględnia również przedstawiciela Episkopatu Skandynawii i Danii, jednak nie dodaje delegatów Episkopatów państw przyjętych w 2004 roku, co wynika z faktu, że publikacja powstała przed rozszerzeniem UE. Lista zaprezentowana przeze mnie jest zgodna z listą członków, którą można znaleźć na oficjalnej stronie internetowej COMECE.

²⁸ Pkt. 10 Statutu COMECE z 3 marca 1980 r.

²⁹ Od marca 2006 r. jednym z wiceprzewodniczących COMECE jest polski biskup pomocniczy archidiecezji warszawskiej, ks. Piotr Jarecki.

³⁰ Komisja ds. Kościoła i Społeczeństwa Konferencji Episkopatów Europejskich jest ekumenicznym organem grupującym przedstawicieli kościołów chrześcijańskich z nurtu niekatolickiego, w szczególności protestanckich i prawosławnych.

Została ona przedstawiona przewodniczącemu Komisji J. Santerowi i później R. Prodiemu, a w 2002 r. została włączona do projektu promowania idei konsultacji i dialogu. Inicjatywa ta zawierała trzy elementy: a) prelegislacyjną procedurę konsultacji³¹, b) kontynuację dialogu strukturalnego poprzez regularne seminaria dialogu, sesje robocze dotyczące projektów uchwał z dziedzin będących polem zainteresowań podmiotów wyznaniowych i spotkania na najwyższym szczeblu przedstawicieli Kościołów z przewodniczącym Komisji, oraz c) biuro łącznikowe ulokowane w systemie urzędniczym Komisji³². Propozycja ta powstała w kontekście szerokiej debaty na temat *European Governance*, która dotyczyła również kwestii zasady subsydiarności w aspekcie horyzontalnym, tak, aby poważne problemy społeczne współczesności mogły być efektywniej rozwiązywane przez instytucje polityczne przy konsultacji i pomocy organizacji społecznych. Mimo iż Kościół nie otrzymał odpowiedzi na swój wniosek, który był ważnym głosem w dyskusji nad wzmocnieniem demokracji i legitymizacji instytucji wspólnotowych, to jednak Biała Księga w sprawie *European Governance* wskazuje na Kościoły jako na szczególny czynnik w procesie efektywnego zarządzania: "Społeczeństwo obywatelskie spełnia ważną rolę w nagłaśnianiu potrzeb obywateli i świadczeniu potrzebnych im usług. Kościoły i wspólnoty religijne mają tu szczególny wkład"³³.

Znając już strukturę i funkcjonowanie COMECE, skupmy się teraz na celach tej organizacji. Przede wszystkim zajmuje się ona monitorowaniem procesów zachodzących w Unii Europejskiej, które mogą leżeć w kręgu zainteresowań Kościoła, oraz dokonywaniem analizy ogólnej polityki UE. Jest to możliwe dzięki regularnym kontaktom z członkami

i liderami Parlamentu Europejskiego, osobami z gabinetu przewodniczącego Komisji i poszczególnych komisarzy, wyższymi urzędnikami Dyrekcji Generalnych i Służby Prawniczej Komisji, jak również Biura Europejskich Doradców Politycznych, którzy dzięki temu mają możliwość zapoznania się z obawami i stanowiskiem Kościoła katolickiego. Dodatkowo zwyczajem jest już, że rotacyjny przewodniczący Rady Europejskiej spotyka się z COMECE i KEK. Następnie Komisja Episkopatów Wspólnoty Europejskiej ma za zadanie informowanie biskupów i społeczności Kościołów lokalnych o pracach Unii, jak również promowanie wśród nich idei integracji europejskiej. Dlatego organizuje ona wizyty dla duchownych i przedstawicieli organizacji Kościelnych w poszczególnych instytucjach, wydaje miesięczny przegląd *Europe Infos* wraz z OCIFE³⁴ w 5 językach europejskich, prowadzi liczne konferencje naukowe, kolokwia, kongresy i seminaria, z których ukazują się publikacje. Jednocześnie COMECE zabiega o utworzenie przy każdej krajowej Konferencji Biskupów biura ds. Unii Europejskiej³⁵, które będzie zarówno koordynowało dialog z samym COMECE, jak i przybliżyło zagadnienia wspólnotowe hierarchom lokalnym. Wspomnieć należy również, że Rada Najwyższa Szkół Europejskich uznaje Komisję Episkopatów Wspólnoty Europejskiej za reprezentanta Kościoła katolickiego w sprawach nauczania katechezy w placówkach oświatowych.

Siedziba COMECE znajduje się w Brukseli przy rue Stevin 42 w dzielnicy instytucji europejskich i jest położona w pobliżu budynku Komisji i Rady oraz nieopodal PE.

³¹ Procedura konsultacji z szerokim spektrum organizacji społecznych, NGOs i Kościołami oraz związkami wyznaniowymi została zaaprobowana przez Komisję w komunikacie z 11 grudnia 2002 r. (COM (2002) 704 final): "The Commission considers that the amended general principles and minimum standards, together with the set of implementing measures, constitute a further important step in the process of improving its consultation mechanisms".

³² N. Treanor, *Kościół i proces konsultacyjny w Unii Europejskiej*, w: *Jedna czy dwie Europy? Rola Kościoła katolickiego w procesie integracji europejskiej*, pod red. R. Budnik, M. Góra, Gliwice 2003, s. 123-124.

³³ COM (2001) 428, Bruksela, 25 lipca 2001, s. 14.

³⁴ Zob.: II.4.

³⁵ Przy Konferencji Episkopatu Polski taka jednostka powstała i kieruje nią ks. dr Jarosław Mrówczyński.

³⁶ Office Catholique d'Information et d'Initiative Pour l'Europe: Katolickie Biuro Informacji i Inicjatyw Europejskich.

II.4. Inne podmioty Kościoła katolickiego

W Brukseli, oprócz wymienionych powyżej, mocno osadzonych w strukturach kościelnych, instytucji, działają liczne organizacje katolickie, które pośrednio wpływają na uwzględnienie wartości chrześcijańskich w działalności Unii Europejskiej. Część z nich pełni rolę informacyjno-edukacyjną, jak choćby prowadzony przez jezuitów OCIFE³⁶. Biuro zostało założone w 1956 roku z inicjatywy osób świeckich przez arcybiskupa Strasburga. Analizuje ono wydarzenia polityczne, kulturowe i społeczne, organizuje szkolenia, warsztaty i seminaria oraz wydaje wraz z COMECE miesięcznik "Europe Infos" w pięciu językach: francuskim, angielskim, polskim, niemieckim i hiszpańskim, a także miesięcznik "Kościół w Europie". OCIFE posiada biura w Brukseli, Strasburgu, Warszawie i Budapeszcie.

Inne organizacje koncentrują się na pracach duszpasterskich, np. dominikańska ESPACES, bądź charytatywnych, wspominając tylko Caritas Europa i Eurodiaconia. Znaczący wkład mają również stowarzyszenia świeckich przedstawicieli Kościoła, jak choćby związki chrześcijańskich przedsiębiorców.

II.5. Biuro Europejskich Doradców Politycznych i inne formy dialogu ze strony instytucji wspólnotowych

W latach osiemdziesiątych we Wspólnotach pojawiła się potrzeba aktywizacji kontaktów z Kościołami i związkami wyznaniowymi, która doprowadziła do zinstytucjonalizowania tych stosunków w 1989 roku, gdy przewodniczący Komisji Jacques Delors powołał *Cellule de prospective (Forward Studium Unit)* i powierzył jej kierowanie Francuzowi, Jérôme Vignon, osobie, która "czuje Europę i jej problemy"³⁷. Jej rolę przejęła utworzona w 2001 r. Grupa Doradców Politycznych, a następnie Biuro Europejskich Doradców Politycznych.

Biuro Europejskich Doradców Politycznych (BEPA)³⁸ jest dyrekcją generalną bezpośrednio podległą przewodniczącemu Komisji. Jej zadaniem jest przede wszystkim służyć radą przewodniczącemu i członkom Komisji oraz formułowanie propozycji rozwiązań w sprawach dotyczących polityki Unii Europejskiej. BEPA koncentruje się na wczesnym, strategicznym okresie cyklu politycznego, co przyczynia się do kształtowania rozwiązań w średnim i długim okresie czasu. Biuro współpracuje również z intelektualistami i naukowcami, instytucjami badawczymi oraz zewnętrznymi specjalistami w celu wypracowania najbardziej profesjonalnej i adekwatnej do rzeczywistości analizy stanu faktycznego. Jego aktywność jest szczególnie widoczna w określaniu Rocznej Strategii Politycznej (*Annual Policy Strategy – APS*) oraz Legislacyjnego i Roboczego Programu Komisji (*Commission Legislative and Work Programme – CLWP*). Dodatkowo Biuro jest odpowiedzialne za przygotowywanie raportów i przemówień prezydenta Komisji, jak również organizację debat, seminariów i wydarzeń publicznych.

Działalność BEPA jest zorganizowana na trzech głównych polach zainteresowań Unii Europejskiej. Na polu socjalnym Biuro zajmuje się monitorowaniem i formułowaniem projektów rozwiązań w dziedzinie zatrudnienia, nauki, nowych technologii, różnorodności etnicznej, edukacji, szkoleń zawodowych, środowiska naturalnego, energii, rozwoju, niedyskryminacji, kultury, migracji, integracji, opinii publicznej, trendów demograficznych, starzenia się społeczeństwa i wartości europejskich. W sferze gospodarczej BEPA analizuje i promuje wzrost gospodarczy i zatrudnienia, sprawy bezpieczeństwa energetycznego, reformy budżetowe Unii, perspektywy finansowe i transformacje ekonomiczne, konkurencyjność rynków i przemysłu wspólnotowego oraz kwestie związane z tematyką wolnego handlu, wolnej konkurencji i globalizacji ekonomicznej. Natomiast na płaszczyźnie polityczno-instytucjonalnej, Biuro Europejskich Doradców Politycznych zajmuje się dialogiem z obywatelami Unii, polityką

³⁷ Cyt. za: A. Koprowski SJ, dz. cyt., s. 445.

³⁸ Bureau of European Policy Advisers; zastosowano własne tłumaczenie nazwy, gdyż nie pojawiło się ono jeszcze w literaturze polskiej.

³⁹ <http://ec.europa.eu/>

sąsiedzką i sprawami dalszego rozszerzenia, współpracą z krajami niebędącymi członkami UE, problemem terroryzmu, polityką zagraniczną, wyzwaniem bezpieczeństwa wewnętrznego i kontaktami z podmiotami wyznaniowymi³⁹.

BEPA, w ramach swych kompetencji, zajmuje się więc dialogiem z Kościołami, w tym również Kościołem katolickim. W strukturze urzędniczej Biura działa specjalny doradca odpowiedzialny za współpracę z religiami i organizacjami humanistycznymi. W tej chwili funkcję tę pełni dr Michael Weninger. Kontakty te są rozwijane w ramach wspólnych spotkań z przewodniczącym Komisji, odbywających się dwa razy do roku, oraz przeprowadzanych cztery razy w ciągu roku sesji, podczas których przedstawiciele podmiotów wyznaniowych mogą zadawać pytania i wyrażać swoje opinie na temat kwestii ich dotyczących.

Oprócz BEPA, w gabinecie przewodniczącego Komisji Europejskiej pracuje Pedro Cymbrom, odpowiedzialny za dialog z Kościołami, religiami i organizacjami humanistycznymi. To szczególne zaangażowanie obu stron w podtrzymywanie wspólnych kontaktów przyczyniło się do powstania inicjatywy "Dusza dla Europy". Po raz pierwszy hasło to pojawiło się w wypowiedzi przewodniczącego Komisji J. Delorsa w 1992 roku: "Nie powiedzie się nam z Europą wyłącznie na podstawie ekspertyz prawniczych i gospodarczego *know-how*. Jeśli w przeciągu następnych 10 lat nie uda nam się dać Europie duszy, duchowości i znaczenia, zabawa będzie skończona"⁴⁰. Inicjatywa "Dusza dla Europy" została oficjalnie zapoczątkowana w 1994 roku. Jej głównym celem jest zwiększenie współpracy wspólnot religijnych z instytucjami wspólnotowymi, by budować etyczny i duchowy wymiar integrującej się Europy. W skład stowarzyszenia wchodzi następujące organizacje: Komisja Episkopatów Wspólnoty Europejskiej (COMECE), Konferencja Europejskich Kościołów (CEC-KEK), Prawosławne Biuro Łącznikowe, Konferencja Europejskich

Rabinów, Federacja Europejskich Humanistów oraz Muzułmańska Rada dla Współpracy w Europie. Projekty organizowane przez "Dusze dla Europy" są finansowane ze środków Komisji Europejskiej. Dla przykładu, w 1999 roku zorganizowano 11 przedsięwzięć o łącznej wartości 155 tys. euro⁴¹.

Oprócz wyżej wspomnianych struktur, w ramach instytucjonalnych działa również Europejska Grupa Etyki w Nauce i Nowych Technologiach⁴². Jest to neutralne, niezależne i pluralistyczne ciało, którego 15 członków wybiera Komisja z uwagi na ich doświadczenie i osobiste zalety. Głównym zadaniem EGE jest analiza kwestii związanych z dylematami etycznymi rodzącymi się przy rozwoju nauki i techniki. Grupa wydaje opinie dla Komisji w toku przygotowania lub implementowania polityki i prawodawstwa wspólnotowego. Wśród specjalistów z dziedzin biologii, genetyki, medycyny, farmakologii, rolnictwa, prawa, etyki i teologii, znalazł się również przedstawiciel Polski, prof. Krzysztof Marczewski, szef departamentu etyki medycznej Akademii Medycznej w Lublinie i ordynator oddziału nefrologii, endokrynologii i chorób metabolicznych w szpitalu wojewódzkim w Zamościu.

Co się tyczy Parlamentu Europejskiego, najszerszy dialog z religiami prowadzi mająca charakter chadecki Grupa Europejskiej Partii Ludowej. Organizuje ona liczne seminaria i kolokwia oraz stałe formy współpracy z Kościołami Wschodnimi, Kościołem katolickim i islamem. Dodatkowo, jej przedstawiciele spotykają się z hierarchami i duchownymi wymienionych religii, by promować wśród nich ideę integracji. W marcu 2006 roku grupa parlamentarzystów, wraz z liderem partii i obecnym przewodniczącym Parlamentu Europejskiego, Hansem-Gertem Pötteringiem, na czele, została przyjęta na audiencję u papieża Benedykta XVI, podczas której rozmawiano o potrzebie reformy instytucjonalnej Unii Europejskiej, projekcie Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy i odniesienia w nim do Boga.

⁴⁰ J. Delors, *Wypowiedź dla Kościołów*, Bruksela, 4 lutego 1992.

⁴¹ M. Rynkowski, dz. cyt., s. 152.

⁴² European Group on Ethics in Science and New Technology (EGE).

III. Podstawy dialogu w prawie wspólnotowym

Prawo wspólnotowe lub szerzej: prawo Unii Europejskiej początkowo dotyczyło tylko spraw gospodarczych. W latach 50. taki stan rzeczy wydawał się wystarczający, a ograniczanie jurysdykcji wspólnotowej do rynku i polityki ekonomicznej było zrozumiałe, gdyż konstrukcje integracyjne i zjednoczeniowe dopiero się rodziły. Jasne jest więc, że Traktat o utworzeniu EWWiS z 1951 roku oraz Traktat ustanawiający EWEA z 1957 roku nie zawierają żadnych specjalnych norm dla Kościołów, czy związków wyznaniowych.

Mimo wszystko z biegiem czasu, prawodawstwo wspólnotowe zaczęło regulować coraz więcej aspektów życia Europejczyków. Już TWE, określając cele samej Wspólnoty Europejskiej, zaczyna regulować niektóre kwestie socjalne. Jednak dopiero podpisany w 1992 roku w Maastricht Traktat o Unii Europejskiej, który w art. 6 ust. 2 podkreślał respektowanie praw zagwarantowanych w europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 1950 roku, kładł podwaliny pod prawo wyznaniowe Unii Europejskiej, mimo że ani Unia ani Wspólnota nie mają kompetencji w dziedzinie praw człowieka⁴³ i nie są stroną wspomnianej Konwencji. Opracowywaniem katalogu praw podstawowych zajmował się więc, do czasu przyjęcia Karty Praw Podstawowych w 2000 roku, Europejski Trybunał Sprawiedliwości, który wskazywał na Konwencję o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności jako na wspólny standard wszystkich państw członkowskich. Prof. Robbers stwierdza, że w jego orzecznictwie widoczne są trzy fundamentalne zasady niemieckiego prawa wyznaniowego odnoszącego się do relacji państwo-Kościół: neutralność, tolerancja i równość. Dodatkowo wskazał, iż aktywność ETS w tym zakresie ukazuje potrzebę ochrony wolności religijnych na poziomie wspólnotowym.

Katalog ten zawierał jednak tylko wolności sumienia i wyznania w wymiarze indywidualnym, przemilczając aspekt korporacyjny i kolektywny. Tym samym pewna "luka" prawa wspólnotowego, która nie występuje na poziomie krajowym, a odnosi się do statusu Kościołów i związków wyznaniowych, była widoczna i problemowa aż do Deklaracji 11 przyjętej wraz z Traktatem Amsterdamskim.

Tak więc dzisiaj nie można zaprzeczyć, że Unia posiada pewne kompetencje w zakresie regulowania także aktywności podmiotów wyznaniowych i relacji państwo-Kościół. Dotyczy to szczególnie norm wspólnotowych z zakresu prawa do oświaty i kultury, prawa pracy, prawa podatkowego i socjalnego, mass mediów, praw autorskich, uboju zwierząt, opłat celnych i niedyskryminacji ze względu na płeć.

III.1. Charakterystyka prawa wspólnotowego pod kątem aktywności podmiotów wyznaniowych w okresie do Traktatu Amsterdamskiego

Szczególnym wyznacznikiem przedziału czasowego między Traktatem Rzymskim z 1957 roku a Traktatem Amsterdamskim z 1997 roku jest brak jakiegokolwiek odniesienia we wspólnotowym prawie pierwotnym do Kościołów i związków wyznaniowych jako samodzielnych i autonomicznych podmiotów. Mimo tego następował powolny rozwój norm odnoszących się do ich działalności, co związane było z orzecznictwem Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości. Związki wyznaniowe były więc postrzegane jako podmioty gospodarcze i normy te regulowały tylko ten aspekt ich aktywności. Znamienna jest tutaj sprawa znana jako *Bhagwan*. ETS wskazał, że "biorąc pod uwagę cele Wspólnot przynależność do związku opierającego się na religii lub na światopoglądzie tylko wtedy wchodzi w zakres unormowania prawa Wspólnot, o ile może być

⁴³ Jednoznacznie przedstawił to Europejski Trybunał Sprawiedliwości w opinii 2/94, w której czytamy, że: "żaden przepis Traktatu nie upoważnia Wspólnoty do tworzenia przepisów lub zawierania umów w przedmiocie ochrony praw człowieka". Za: W. Czaplinski, R. Ostrihansky i in., *Prawo Wspólnot Europejskich. Orzecznictwo*, s. 352.

⁴⁴ Spr. 196/87, *Udo Steymann vs. Staatssecretaris van Justitie*; cyt. za: M. Rynkowski, dz. cyt., s. 32.

postrzegana jako część życia gospodarczego w myśl art. 2 TWE” i jednocześnie określił, jak należy interpretować taką działalność⁴⁴.

Wspólnotowe prawo wyznaniowe tworzyło się więc w procesie wyprowadzania norm z innych uregulowań, np. prawa do oświaty lub ochrony socjalnej. Prof. G. Robbers określił je jako: “prawo religijne ukryte i nieświadome, prawo religijne bez religii, rodzaj prawa państwowo-kościelnego bez Kościołów”⁴⁵.

Przykładem takiego stanu rzeczy może być projekt wspólnotowej dyrektywy o ochronie danych osobowych, która określała, że bez zgody zainteresowanego nie można pytać się osoby o przynależność wyznaniową. Bezpośrednio zagroziłaby ona systemowi podatku kościelnego funkcjonującego w Niemczech. Co więcej, przewidywała ona prawo dostępu do wszystkich danych osobowych instytucji nadzorujących ich przetwarzanie, a tym samym łamałaby tajemnicę duszpasterską, gdyż umożliwiałaby wgląd do ksiąg parafialnych i archiwów kościelnych. W toku negocjacji udało się jednak zagwarantować interesy podmiotów wyznaniowych, powołując się na dobro wspólne⁴⁶.

Sytuacja, w której brak jest bezpośredniego odniesienia do pozycji Kościołów jako instytucji publicznych, mogła się wydawać szczególnie krzywdząca, skoro prawo wspólnotowe potwierdziło status związków zawodowych, partii politycznych i organizacji pracodawców. Jak dodaje J. Czaja, również zawężenie interpretacji zasady pomocniczości przyczyniło się do izolacji podmiotów wyznaniowych. Rada Europejska na szczycie w Edynburgu w 1992 roku określiła zakres dziedzin, co do których ta podstawowa zasada prawa wspólnotowego ma zastosowanie. W wyliczeniu tym nie znajdujemy kwestii związanych z religią i relacjami państwo-Kościół, co oznacza, że regulacje w tym zakresie są zastrzeżone dla państw członkowskich.

III.2. Deklaracja nr 11 do Traktatu Amsterdamskiego

11. Deklaracja w sprawie statusu Kościołów i organizacji niewyznaniowych

Unia Europejska respektuje i nie narusza przewidzianego prawem krajowym statusu kościołów i stowarzyszeń lub wspólnot religijnych w Państwach Członkowskich. Unia Europejska w równym stopniu respektuje status organizacji filozoficznych i niewyznaniowych.

Sytuacja, gdy wolność religijna jednostki jest gwarantowana zarówno przez prawo pierwotne Wspólnot Europejskich, jak i orzecznictwo ETS-u, natomiast zbiorowe prawa wolności religijnych i osobowość prawna instytucji wyznaniowych są niedostrzegane, stawała się coraz bardziej problematyczna dla obu stron. Wiązało się to z problemem ratyfikacji Traktatu z Maastricht, który zaczął wskazywać, że inte-gracja europejska nie może dokonywać się tylko na płaszczyźnie gospodarczej i politycznej. Wspólnoty Europejskie winny mieć również podstawy ideowe, a ich regulacje odnosić się do sfery kulturalno-religijnej. Właśnie na ten okres datuje się uaktywnienie kontaktów na linii Unia-Kościóły i związki wyznaniowe.

W nurcie tego zbliżenia, Kościoły protestanckie i katolickie zaczęły prowadzić prace nad tzw. “artykułem kościelnym”. Niemiecka Konferencja Biskupów wraz z Ewangelickim Kościołem Niemieckim przy poparciu COMECE we wspólnej uchwale postulowała, by do Traktatu o Unii Europejskiej został dodany specjalny zapis o treści: “Unia przestrzega konstytucyjnoprawną pozycję wspólnot wyznaniowych w państwach członkowskich jako wyraz tożsamości tych państw i ich kultur jak również jako część wspólnego dziedzictwa”⁴⁷. Propozycja ta spotkała się z przychylnością i parlament niemiecki przyjął ją w grudniu 1995

⁴⁵ G. Robbers, *W sprawie “artykułu kościelnego” w Układzie Europejskim – Maastricht II*, w: *Europa i Kościół*, pod red. H. Juros, Warszawa 1997, s. 114.

⁴⁶ Tamże, s. 115.

⁴⁷ Cyt. za: H. Juros, *Klauzula o Kościele w Układzie Maastricht II*, w: *Europa i Kościół*, pod red. H. Juros, Warszawa 1997, s. 116.

roku jako postulat na konferencję w sprawie reform Traktatu z Maastricht. Inicjatywę, by Kościoły były postrzegane przez prawo wspólnotowe jako samodzielne podmioty i aby zachować ich status gwarantowany przez ustawodawstwo krajowe, poparł również Urząd Kanclerski i Ministerstwo Spraw Zagranicznych Republiki Federalnej.

Również Stolica Apostolska przygotowała swoją propozycję. Jej projekt, w nieco innej formie, uzupełniałby prawo wspólnotowe. I tak w art. F Traktatu o Unii Europejskiej znalazłby się ustęp 3 o treści: "Unia Europejska uznaje znaczenie Kościołów i innych wspólnot religijnych dla tożsamości i kultur państw członkowskich i dla wspólnego dziedzictwa kulturowego narodów Europy", a do Traktatu o Utworzeniu Wspólnoty Europejskiej zostałby dodany art. 236 brzmiący: "Wspólnota Europejska przestrzega właściwej Kościołom i innym wspólnotom religijnym pozycji prawnej w państwach członkowskich oraz odrębność ich wewnętrznych struktur"⁴⁸. W odpowiedzi na ten postulat wiele Kościołów europejskich wyraziło swoją aprobatę.

W czasie odbywających się za prezydencji holenderskiej rokowań państw w sprawie reformy Traktatu z Maastricht podjęto również kwestię "artykułu kościelnego". Podstawą negocjacji była propozycja niemiecka, szukano jednak kompromisu tak, by uwzględnić w szczególności wątpliwości Francji, która nie wyrażała zgody by podmioty religijne występowały w prawie publicznym. Również Belgia i Luksemburg wyrażały początkowo swoją niechęć. Dodatkowo rząd Irlandii obawiał się, że przyjęcie takiego zapisu pozwoli UE ingerować w wewnętrzne krajowe prawo wyznaniowe. Sceptycznie wobec propozycji Niemiec odnosiła się Wielka Brytania, broniąc własnego modelu Kościoła państwowego, natomiast w pełni popierały ją Austria, Włochy, Portugalia i Hiszpania. Warto wspomnieć, że ostatecznie przed samym przyjęciem

deklaracji, Belgia zaproponowała, by w "artykule kościelnym" zagwarantowane zostały również prawa stowarzyszeń światopoglądowych i niekonfesyjnych. Powoływała się przy tym na zapis swojej konstytucji, gdzie prawa duchownych są na równi respektowane z prawami delegatów organizacji opartych na filozofii⁴⁹. Stanowisko to zostało przyjęte.

Ostatecznie, na szczycie Unii Europejskiej w Amsterdamie, dnia 18 czerwca 1997 roku, Rada Europejska uchwaliła Deklarację 11 o statusie Kościołów i wspólnot niewyznaniowych, która stała się elementem składowym Aktu Końcowego Traktatu Amsterdamskiego. Mimo że forma oświadczenia wskazuje tylko na wydzwięk polityczny, to jednak po raz pierwszy we wspólnotowym prawie pierwotnym znalazło się odniesienie do relacji Kościoły-UE. Co więcej, charakter prawny samej deklaracji może budzić wątpliwości, gdyż nie posiadając rangi choćby protokołu nie stała się wprowadzić częścią Traktatu Amsterdamskiego, a tym samym nie ma mocy prawnej⁵⁰, lecz, zgodnie z art. 31 Konwencji Wiedeńskiej o prawie traktatowym, należy do kontekstu całego dokumentu i musi być brana pod uwagę przy dokonywaniu wykładni traktatowej.

W swej treści przepisy te obejmują znaczeniowo wszystkie europejskie modele relacji między państwem a Kościołami i związkami wyznaniowymi. Jak wskazuje prof. M. Pietrzak, wszystkie te systemy są zgodne z zasadą wolności religijnej i zakazem dyskryminacji⁵¹. Tym samym prawo unijne sankcjonuje zarówno model, w którym istnieje Kościół państwowy (jak choćby w Danii, Grecji, Szwecji, Wielkiej Brytanii), w którym występują "kulty uznane" (jak w Austrii, Belgii, Finlandii, Hiszpanii, Luksemburgu, Niemczech) oraz w których mamy do czynienia z równouprawnieniem kultów (Polska, Irlandia, Holandia, Włochy, Portugalia) lub z pełną separacją (Francja). Tym samym prawodawca wspólno-

⁴⁸ G. Robbers, dz. cyt., s. 117.

⁴⁹ "Art. 181 Ust. 1. Uposażenia i emerytury duchownych zapewnia państwo, niezbędne w tym celu środki są ustanawiane corocznie w budżecie. Ust. 2. Uposażenia i emerytury delegatów organizacji uznawanych przez prawo, które zapewniają wsparcie moralne według pozawyznaniowych koncepcji filozoficznych są zapewniane przez państwo, a niezbędne w tym celu środki są corocznie ustanawiane w budżecie". Za: *Konstytucja Belgii. Tekst ujednoczony z 14 lutego 1994 r.*, przeł. W. Skrzydło, Warszawa 1996.

⁵⁰ Art. 311 TWE wskazuje, że tylko protokoły dołączone do traktatu stają się jego integralną częścią.

⁵¹ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe Unii Europejskiej*, w: *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2003, s. 292.

towy uwzględnił zróżnicowania historyczne, kulturowe i prawne państw członkowskich, zgodnie ze wspomnianą przeze mnie na samym początku zasadą *united in diversity*, jak i zapewnił *status quo ante* Kościołów. Co więcej, przepisy deklaracji wyrażają treściowe granice kompetencji Wspólnoty.

Jednak czy tylko kwestie ideowe stały za przyjęciem, i tak nie wiążącej, deklaracji? Prof. H. Juros wskazuje również na wymiar praktyczny. Twierdzi on, że prawo wspólnotowe rozwijało się do Traktatu Amsterdamskiego głównie jednostronnie, to znaczy w kierunku gospodarczym, i tym samym nie poruszało kwestii religijnych i kulturowych. Tak więc za każdym razem trzeba było interweniować, przytaczając choćby omówiony już wyżej przykład dyrektywy o ochronie danych osobowych i jej wpływie na niemiecki system podatkowy. Prof. Juros twierdzi, że deklaracja nr 11 pozwoli ukrócić ten precedens i wpłynie na rozwój prawa wspólnotowego.

Treść przepisów ma również charakter funkcjonalny. Wskazuje ona jednoznacznie, że unormowania państwowo-kościelne rozwijają się na płaszczyźnie konstytucyjnej lub ustawowej poszczególnych państw członkowskich. Zapis jest również na tyle otwarty, że nie stoi na przeszkodzie dynamicznego rozwoju prawa wyznaniowego i umożliwia jego zmianę lub wprowadzenie nowego systemu w państwach członkowskich bez potrzeby zmian traktatowych.

III.3. Traktat ustanawiający Konstytucję dla Europy

Na koniec rozważań na temat podstaw prawnych dialogu Kościoła z instytucjami wspólnotowymi odniosę się jeszcze do bardzo ważnego dla przyszłości Unii Europejskiej

dokumentu, jakim jest Traktat ustanawiający Konstytucję dla Europy. Potwierdzając wcześniej już ujęte wolności religijne kolektywne i korporacyjne, dodaje on kilka nowych elementów do wspólnotowego prawa wyznaniowego. Mimo głosów niektórych skrajnych i antyunijnych środowisk katolickich, traktat ten jest niewątpliwie sukcesem dyplomacji watykańskiej oraz całego ruchu inicjatyw katolickich. Dla potwierdzenia moich słów pragnę przytoczyć słowa rzecznika Stolicy Apostolskiej, Joaquina Navarro Vallsa: "Stolica Apostolska wyraża satysfakcję z tego nowego i ważnego etapu w procesie integracji europejskiej, zawsze będącego pragnieniem i wspieranego przez Ojca Świętego"⁵². Te słowa uznania spotkały się również z ubolewaniem z powodu braku odniesienia do Boga w preambule.

Na spór wokół *Invocatio Dei* należy spojrzeć w szerszym kontekście całego tekstu TK i etapów rozwoju prawa wspólnotowego. Jak wspomniałem wyżej, aż do "klauzuli kościelnej" w Traktacie Amsterdamskim, przepisy odnoszące się do Kościoła lub innych podmiotów wyznaniowych nie pojawiały się w prawie pierwotnym. "Zatem jeśli słowo «religia» zagościło na dobre w preambule TK"⁵³ we wszystkich oryginalnych językach, można uznać to za korzystną zmianę"⁵⁴. Dodatkowo trzeba przyznać rację niektórym europejskim politykom chadeckim, którzy samo ustanowienie religii i chrześcijaństwa tematem publicznej debaty w nurcie reform Unii uznają za złamanie swego tabu. Odniesienie do religii, na znaczącym miejscu między dziedzictwem kulturowym i humanistycznym, może oznaczać "nowy sposób obecności *sacrum* w sferze publicznej"⁵⁵. Jedynym mankamentem preambuły może więc być przemilczenie chrześcijańskich korzeni Europy, które stanowią fakt historyczny. "Przyczyny tej odmowy, w opinii Watykanu, były jedynie ideologiczne.

⁵² Oświadczenie rzecznika Stolicy Apostolskiej Joaquina Navarro Vallsa w związku z przyjęciem tekstu Traktatu Konstytucyjnego Unii Europejskiej z dn. 19 czerwca 2004 r., "Biuletyn OCIFE", nr 7/8/2004, s. 2.

⁵³ "INSPIROWANI kulturowym, religijnym i humanistycznym dziedzictwem Europy, z którego wynikają powszechne wartości, stanowiące nienaruszalne i niezbywalne prawa człowieka, jak również wolność, demokracja, równość oraz państwo prawne".

⁵⁴ P. Mazurkiewicz ks., *Religia i wartości w Traktacie ustanawiającym Konstytucję dla Europy* [w:] "Wokół Współczesności", nr 2(18)/2004, OCIFE, RHETOS, s. 106.

⁵⁵ Tamże, s. 107.

⁵⁶ Tamże, s. 122.

Nie chodziło tu zatem o światłą i tolerancyjną laickość, ale o wrogi chrześcijaństwu i nietolerancyjny laicyzm. Deklarowana w preambule otwartość na kulturę, wiedzę i postęp społeczny, okazuje się jedynie otwartością półprzewodnika, dopuszczającego wprawdzie wpływy, ale wyłącznie w jedną stronę⁵⁶.

Jednak najbardziej znamieny jest artykuł I-52 Konstytucji. Mimo iż wydawać by się mogło, że tylko powtarza Deklarację 11 do Traktatu Amsterdamskiego, to trzeba zauważyć, że przepis został przeniesiony do korpusu traktatu i tym samym nadano mu moc normy prawnej. Oprócz wolności religijnych w wymiarze publicznym i prywatnym, indywidualnym i wspólnotowym, dosadnie podkreślono instytucjonalny charakter wspólnoty wiernych. Wprowadzając przepis: "Uznając tożsamość i szczególny wkład tych kościołów i organizacji, Unia utrzymuje z nimi otwarty, przejrzysty i regularny dialog"⁵⁷, Unia Europejska podkreśliła odmienny charakter i tożsamość podmiotów wyznaniowych i jednocześnie uznała Kościoły za równoprawnych partnerów zinstytucjonalizowanego dialogu. Zostało im zagwarantowane prawo samostanowienia oraz podkreślono ich odmienność od innych stowarzyszeń społecznych, przyznając uregulowaniom wyznaniowym oddzielny artykuł⁵⁸. Co więcej, jak wskazuje sekretariat COMECE, Traktat posługuje się chrześcijańskim pojęciem Kościoła i tym samym *explicite* nawiązuje do chrześcijańskiego dziedzictwa Europy. Dodatkowo "Traktat Konstytucyjny dostrzega dwa aspekty człowieka: indywidualność i solidarność. Dlatego Traktat o Konstytucji dla Europy odpowiada chrześcijańskiemu obrazowi człowieka"⁵⁹.

IV. Zakończenie

Zjednoczona Europa chce być dzisiaj czymś więcej niż tylko siatką wspólnych powiązań ekonomicznych i zbieżnych instytucji politycznych. Patrząc na historię relacji Kościoły-Wspólnoty, które w swej początkowej fazie opierały się na zasadzie całkowitego

rozdziału, możemy teraz stwierdzić, że był to model nieproduktywny również dla samej Unii Europejskiej. Od początku lat 90. zauważalna jest więc redefinicja powiązań *sacrum* z polityką pod wpływem prób zwiększenia legitymizacji instytucji wspólnotowych, chęci otwarcia na społeczeństwo obywatelskie, zwiększenia efektywności i wydajności zarządzania Unią oraz szerokiego dialogu z podmiotami reprezentującymi narody Europy. Jesteśmy dziś świadkami dochodzenia instytucji politycznych i kościelnych do modelu wzajemnej, przyjaznej i naturalnej komplementarności w służbie dobru wspólnemu. Stąd taka mnogość różnego rodzaju ciał i organów dialogu, które starałem się pokrótce opisać. Co więcej, ten rozwój uzupełniania się prześledzić można również na przemianach wspólnotowego prawa wyznaniowego, a szczególnie norm odnoszących się do korporacyjnego i kolektywnego aspektu wolności religijnej. Zwieńczeniem dialogu i współpracy jest dzisiaj Traktat ustanawiający Konstytucję dla Europy. Mimo że może budzić pewne zastrzeżenia strony kościelnej, to jednak jest wyrazem przełamania tabu i zbliżenia instytucjonalnego. Dokument ten tworzy ramy kooperacji instytucji unijnych i wspólnot religijnych, w tym Kościoła katolickiego. Muszą one teraz zostać wypełnione konkretnymi mechanizmami dialogu tak, by stał się on efektywny i przyniósł pozytywne wyniki.

Mimo iż trudno jest dzisiaj przewidzieć, czy proces ten zakończy się sukcesem, szczególnie biorąc pod uwagę fakt odrzucenia Traktatu przez Francuzów i Holendrów, to jednak większość przedstawicieli państw Unii, w tym najwięksi gracze europejskiej sceny, chce nadal pracować nad tym projektem. Miejmy nadzieję, że wkrótce zostanie wypracowane wspólne stanowisko w tej sprawie, co musi iść w parze z informowaniem społeczeństw o toku prac i ich znaczeniu dla przyszłości kontynentu. I znowu, związki wyznaniowe wraz z Kościołem katolickim wydają się odpowiednimi wykonawcami tych zadań i najlepszymi promotorami idei integracji.

⁵⁷ Art. I-52., ust. 3 TK.

⁵⁸ W artykule I-47 zostały zawarte przepisy odnoszące się do społeczeństwa obywatelskiego i różnego rodzaju form stowarzyszeń.

⁵⁹ *Studium sekretariatu COMECE nt. traktatu o ustanowieniu Konstytucji dla Europy – elementy oceny (cz.2)*, "Kościoł w Europie", nr 6/2005, s. 5.